

Lezáratlan kutatás

Kovács M. Mária (1953–2020)

Persze hogy nem akarja elhinni az ember, amikor a telefonban hallja. Persze hogy akkor kell történnie, amikor – nyáridőben – semmire nem figyelek oda; nem, mert megtehetem. Persze hogy nem igaz, lehetetlen, hogy a Mari... aki még pár hete írt, küldött-közvetített egy pompás visszaemlékezést, egy ötvenhatos diáklányét, aki mostanság érezte fontosnak, hogy hat és fél évtized után visszanézzon.

Feltettük az 1956-os Intézet új honlapjára. Pár nappal azután, hogy Mari meghalt.

Kovács M. Mária Budapesten született, ott nőtt fel, járt egyetemre és kezdett el dolgozni az Akadémiai Kiadó szerkesztőjeként. Első történeti tanulmányai a nyolcvanas évek elején jelentek meg az akkori legprogresszívebb folyóiratokban, elsőként a *Mozgó Világban* (Szakérettségsik, 1981/7, Örkény Antallal), majd a *Valóságban* és a *Medvetáncban*. Ez utóbbiban, 1985-ben az ügyvédek két világháború közötti mozgalmairól szóló tanulmány felvezetésében határozta meg – harmincas évei elején, most pedig úgy kell mondanunk: az életpálya derekán – kutatói szakterületét és hitvallását: „Írásom előtanulmány egy lezáratlan kutatáshoz. A kutatás tárgya nem speciálisan a zsidó értelmiség társadalomtörténete, de azt is magában foglalja, mégpedig kiemelt fontossággal. A szabad foglalkozású értelmiség történetét tanulmányozom a két világháború közötti Magyarországon, azét a csopor-

tét, amelyben zsidók és nem zsidók konfliktusa talán a legkiélezettebb formát öltötte. [...] olyan társadalomtörténeti tanulmányt próbálok írni, amelyben nemcsak a néma – vagy legfeljebb interpretációval megszólaltatott – számok jelennek meg, hanem maguk a problémáikra reflektáló emberek is.” (*Ügyvédek az árral szemben. Antiszemitizmus és liberális ellenállás a Horthy-korszakban. Medvetánc*, 1985/2–3. sz. 91.)

Ehhez a területhez és ehhez az ars poeticához – most már úgy kell mondanunk – élete végéig hű maradt. A jogászokról szóló értekezése nagyon hamar, 1987-ben megjelent egy kis könyvben az Egyesült Államokban, az orvosok és mérnökök csoporttörténeteivel kiegészített összefoglaló csak 2001-ben látott napvilágot magyarul. Angolul viszont már jóval korábban, 1994-ben, az Oxford University Pressnél (*Liberal Professions and Illiberal Politics* címmel; mai magyar köznyelvünk e kulcsszava számára már a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján evidencia volt a Horthy-korszak politikáiról írván...). Kovács társadalomtörténete eleve érintkezett a politikai eszmék történetével – vagy inkább az intézményesült politikai eszmék társadalmi hatásaival. 2012-ben megjelent *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945* című könyve az 1920-ban intézményes rangra emelkedett antiszemitizmus társadalomtörténete. „A numerus claususszal – írta könyve

bevezetésében Kovács M. Mária – egy új politikai eszme jutott diadalra Magyarországon, amely szerint az úgynevezett »zsidókérdést« rendkívüli, csak a zsidókra vonatkozó, a zsidók állampolgári egyenlőségét megtagadó és jogállásukat megváltoztató törvényekkel lehet és kell megoldani. Ebben az értelemben a numerus clausus ugyanúgy zsidótörvény volt, mint a harmincas évek zsidótörvényei. Valójában tehát a numerus clausus volt Magyarországon az első zsidótörvény.” Pontosan abban a pillanatban jelentek meg ezek a sorok, amikor az újabb keletű illiberális rendszer megkezdte elődje kimosdatását. „Ungváry Rudolf könyve – mondotta 2014-ben *A láthatatlan valóság – Fasisztoid mutáció Magyarországon* bemutatóján – [...] kiszabadítja az olvasót az elavult elméletek fogságából. A »fasisztoid mutáció« fogalmának bevezetésével pedig meghökkent és felráz. Nyelvi fordulatot hoz létre, amely által – a keynesi megfogalmazásban – »a gondolat támad a nem gondolkodókra, arra ösztökélve őket, hogy gondolkodjanak.«”

A nyolcvanas években kedvező fordulat állt be a pályakezdő Kovács M. Mária életében: hosszabb időt töltött, többször is, Amerikában, és kutatói állást kapott a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. Befejezetlen vagy éppen csak elkezdett kutatások kiteljesítésére a nyolcvanas évek akadémiai közege ideális szabadságszigetként működött. Mégsem maradt sokáig: már 1992-ben újfent hosszabb időre, öt évre Amerikába, a University Madison-Wisconsinra ment tanítani, hazatérése után pedig a CEU professzora lett. Az általa

vezetett nacionalizmus magiszteri (MA) program, mint ritka interjúi egyikében mondotta, „nem egy tudományos diszciplína köré szerveződik, mint mondjuk a filozófia vagy a történelem, hanem egy témakört, a nacionalizmust járja körül, így a programban részt vevő diákok megismerhetik a probléma tanulmányozásának számos lehetséges aspektusát. A kurzusok egyharmada politikaelméleti ismereteket nyújt, de emellett a kérdés szociológiai és antropológiai megközelítését, illetve jogi vonatkozásait is oktatjuk. A diákok közel fele Közép-Európából érkezett, ezért kiemelt figyelmet fordítunk a térség problémáinak elemzésére, az órák nagy része azonban nem leíró jellegű, hanem a jelenség elméletével foglalkozik.”

Csaknem húsz éven keresztül oktatott a Közép-európai Egyetemen, megérte elüldözését, de 2020 tavaszán is arról írt közösségi oldalára, hogy mennyi örömet jelent a hallgatók lelkesedése, együttműködési készsége az online oktatásban. Kedvtelve használta ezt a legújabb médiumot közéleti és szakmai kérdésekben azonnali reakcióra, véleménye tömör közlésére. Tanítványai nagy tudású, elkötelezett és empatikus tanárként emlékeznek rá. Egyikük róla beszélgetve azonban hozzátett valamit, ami alaposan elgondolkodtatott. „Minden órára fantasztikusan felkészült – mondotta a volt diák. – Tőlünk is sokat várt, de magával volt a legkeményebb. Mintha minden órán bizonyítania kellett volna.”

Kovács M. Máriát 1985-ben a Történettudományi Intézet fiatal kutatók számára rendezett konferenciáján láttam másodszor. Vagy harmadszor, sőt sokadszor talán,

nem is tudtam hirtelen. Életem első valódi akadémiai közegben tartott előadása előtt álltam, a talpig feketébe öltözött előadó ismerős volt, nagyon, de csak utóbb, az izgalom (és az előadás) múltán jöttem rá, honnan. Évekkel korábban, 1979-ben még egyetemistaként egy újlipótvárosi lakásban szorongtam vagy nyolcvanadmagammal, ahol is Kovács M. Mária vezette be a Hétfői Szabadegyetem középszta-ly-történeti kurzusát, amelyet Hanák Péter, a *Törttud* osztályvezetője tartott. Aztán, amikor 1986-ban én is odakerültem az Intézetbe, szobatársak lettünk pár évre. Akkor már tudtam, hogy Bence György filozófusnak, a demokratikus ellenzék aktivistájának a felesége, hogy 1979-ben Mari is aláírta a Charta '77 vezetőinek épp soros bebörtönzése elleni tiltakozást, és a szabadegyetem szervezésében játszott vezető szerepéről is hallottam. Kresalek Gábor barátom mesélte, hogy 1980 augusztusában, amikor a demokratikus ellenzék üdvözlét vitték volna Gdańskba, Kovács Mari is egyike volt annak a fél tucatnak, akiket Ferihegyen nem engedtek fel a repülőgépre, majd útleveleiket is elvették. Az intézetben kedves volt, okos, szarkasztikus humorral viszonyult a világ dolgaihoz – és keveset volt bent, mert azokban a késő nyolcvanas években is sokat utazott Amerikába, Izraelbe meg máshová. Mari, mondtuk gyakran, „járja a maga útját”.

A nyolcvanas évek mára a Kádárkorszak széteső, felbomló világává egyszerűsödik, aminek jelentése mintha a rendszerváltás „előkészítése” lenne csupán. Kovács Mari útja abban az évtizedben és azt követően

azonban előhív más jelentéseket is, amelyekről ma hajlamosak vagyunk elfeledkezni. Például a nem is olyan *soft* férfiközpontú értelmiségi világot, amelynek *férfi* főszereplői – esetében a megérdemelt lehetőségeket biztosító Ránki György, az amerikai mentor, a Columbia professzora, Deák István vagy éppen az ellenzék egyik kitalálója, motorja, aztán a szolidaritást soha fel nem mondó, mégis éles belső kritikusa, a társ, Bence György – természetesen sokat segítenek. De a *nőnek* ez a helyzet már-már parancsolóan írja elő: *bizonyítson*, mindenki előtt, keressen saját utat, kitaposatlan, megvilágítatlan ösvényeket. A politikai ellenzéki tevékenység jelenthetett erkölcsi harmóniát, de nem kevés gyakorlati, olykor életbevágó kellemetlenséget, hátrányok sorozatát. Akár a szektaléttől való félelem szorongását is, vagy a választás imperatívuszát: a szakmai életprogram megvalósítása együtt járhat-e, együtt kell-e járnia politikai engedményekkel?

„Nekem a nagy ugrás, amitől a hétfői előadás-sorozat különbözött az összes többi házi szemináriumtól, az volt, hogy kialakult a konszenzus, hogy tágítani kell a kört. [...] meg kell próbálni elérni: ne egy nagyon-nagyon szűk ellenzéki kör legyen csak bevonva, hanem hogy az előadók listája tágabb skálán mozogjon. Nekem igazából ez volt a misszióm ebben” – mondotta Kovács M. Mária húsz évvel később, 1999-ben szervezőtársának, Szilágyi Sándornak (Sacinak) adott interjújában. Amely közös elemzés helyett még olvasva is szikrázó összecsapás, diffúz emlékezés, háttérben az ellenzéki szerepértelmezés és az értelmiség más csoportjaihoz való viszony különböző

megítélésének alig vagy egyáltalán nem múló feszültségével.

Azt azért valószínűleg Kovács M. Mária sem gondolta, talán még ekkor sem, hogy az értelmiségi szerepvállalás ama régi mintái ismét időszerűvé válhatnak. Az utóbbi évtizedben – számára az utolsóban – éppenséggel ez történt. A szerep imperatívuszait az Orbán-kormány emlékezetpolitikája szolgáltatta, amely éppen a Horthy-korszak és szereplői megítélésén nyitotta meg a vélelmezett „baloldali értelmezési monopólium” elleni hadjáratát. „Bizonyos érdekcsoportok – írta Ungváry Krisztiánnal közös vita-iratában a *Mozgó Világ* 2016. évi 4. számában (*Hóman Bálint az Igazság Intézet fogságában*) – kisajátítják és fogságba ejtik az állam működtetését. Az emlékezetpolitika is tud hasonlóan funkcionálni: szelektív módon, a konszenzus keresésétől elzárkózva képes arra, hogy bizonyos történelmi közszereplőket kisajátítson, fogságba vessen. Ez történik akkor, amikor egy összetett személyiség életműve szinte kizárólag az áldozatiság narratívájában kano-nizálódik. [...] Magyarország hatá-

lyos alaptörvényének preambuluma hamis állításaival már fogságba ejtette a történettudományt. Ennek mintájára esett most Hóman Bálint a Veritas Intézet fogságába.”

Kovács M. Mária nem úgy képzelte szakmai útját, hogy egyfajta fogságból szabadulva egy másfajta kontextusába kerüljön át – és következetesen hangozatta szembenállását, ahol csak tehetette.

Az út hirtelen megszakadt, most, a végén állva pedig elgondolkothattunk rajta: vajon az a kutatás, a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kezdett, lezárult-e? Kovács M. Mária könyvei és tanulmányai (többet is írhatott volna, gondolhatjuk) meghatározóak, beépültek a történetírás kánonjába. Tanítványai szeretettel gondolkodnak rá. Kérdései, amelyek veleje az volt, vajon lehetséges-e illiberális koreszmékkal és -áramlatokkal szemben szabadságelvű ellenállás, időszerűbbek, mint valaha. Lettek volna további válaszai, ez bizonyos; nélkülözzük őket, ezért a lezáratlan kutatás érzése marad velünk.

Rainer M. János